

Voor Joden verboden¹

[Laats bijgewerkt op 24 december2020]

Inleiding

Tijdens de Duitse bezetting hingen ze ook in Nijmegen: de borden 'Voor Joden verboden', waarmee Joodse inwoners geweerd werden uit de openbare ruimte, uit parken, cafés, restaurants, hotels, pensions, bioscopen, schouwburgen, sportvelden, zwembaden, badhuizen, en wat al niet.² In Nijmegen moeten er behoorlijk veel te zien zijn geweest, in ieder geval meer dan honderd.³ Des te vreemder is het dat er geen enkele foto van deze borden in Nijmegen bewaard lijkt te zijn gebleven. Zoeken op internet levert tal van borden op in allerlei plaatsen, niet in Nijmegen. Ook in het Regionaal Archief Nijmegen konden we geen foto's vinden. Wel troffen we daar twee (kartonnen) borden aan: een dat, volgens de beschrijving van het archief, begin januari 1942 is opgehangen aan de hoofdingang van Huize St. Anna, het andere hing bij de ingang van het Burgerghasthuis in de Molenstraat.⁴

Afbeelding 1. Kartonnen bord met de tekst: "Voor Joden verboden", opgehangen aan de hoofdingang van Stichting Huize St. Anna.

¹ In het Nederlands spreekt en schrijft iedereen, ook vaak in die tijd, over bordjes met de tekst 'Verboden voor Joden'. Niet toevallig is de woordvolgorde in deze 'officiële' tekst aan het Duits ontleend ('Für Juden verboten').

² De bordjes hingen zelfs in Kamp Westerbork: 'Zelfs in dit joodse kamp waren wegen met de bekende bordjes 'Voor joden verboden' en wel waar de barakken stonden van de bank 'Lippmann & Rosenthal', 'Liquidationsstelle für jüdischen Hausrat' en dergelijke instellingen.' (Fritz Tauber, *Rondom Westerbork*, uitgave Herinneringscentrum Westerbork, 2004, p. 45).

³ In 1940 waren er in Nijmegen circa 38 hotels en café-restaurants, en circa 69 pensions. Zie: RAN, BR 2607 VVV Nijmegen Vooruit, Hotel- en pensiongids 1940. Hoeveel cafés er daarnaast nog waren, weten we niet. De bordjes hingen ook bij badhuizen, de schouwburg, en aan de ingangen van het Goffertpark, Kronenburgerpark, Julianapark en Kelfkensbos, en bij de bioscopen.

⁴ Regionaal Archief Nijmegen (RAN), Dossier 120 R.K. Stichting Huize St. Anna Nijmegen 1957-1972, inv. nr. 774. Huize St. Anna was een R.K. Bejaardentehuis aan de Groesbeekseweg 327-329 (later overgegaan in 'Huize Joachim en Anna') en RAN Dossier Oud-Burgerghasthuis Molenstraat, inv.nr. 541.

Wanneer doken deze borden in Nijmegen op? Wie gaf de opdracht om ze op te hangen? Waar werden ze opgehangen? Wie maakte de borden? Was er dan niemand die er iets tegen ondernam? Op dit soort vragen hebben we in verschillende archieven, op basis van primaire bronnen, zoveel mogelijk antwoorden proberen te vinden.

Straatterreur

Je zou kunnen stellen dat in Nederland – na de Duitse inval - de bioscoop de eerste openbare ruimte was waar Joden officieel werden geweerd.⁵ Al in mei 1940 had de Nederlandsche Bioscoopbond zijn Joodse leden tot aftreden gedwongen. Ruim een half jaar later, op 8 januari 1941, maakte deze organisatie bekend dat Joden niet meer mochten worden toegelaten tot de bioscoop.⁶ De Amsterdamse City bioscoop had de twijfelachtige eer om als eerste bioscoop in Nederland, al vanaf 1 januari, plakaten met de in sierlijke letters geschreven tekst 'Verboden voor Joden' achter de glazen deuren te hebben geplakt.⁷ Het was weer een van de maatregelen die tegen Joodse inwoners was gericht, en bij deze maatregel ging het de Duitse bezettingsmacht ook om de controle over het medium. Vooral tijdens nazipropagandafilms kwam het nogal eens voor dat er door Nederlandse bioscoopbezoekers meesmuilend werd gelachen en gekucht. De propagandajournaals en -films van de NSB en SS, en antisemitische films als *Jud Süß* (die op 24 januari 1941 in de Nederlandse bioscopen in première ging) moesten ongestoord vertoond kunnen worden. Hiervoor was overigens in januari ook politietoezicht in de bioscoop verplicht gesteld.⁸

⁵ Landelijk gezien dan. In Amsterdam werden Joden al vanaf september 1940 van markten geweerd.

⁶ De *Meldungen aus dem Niederlanden* klagen over anti-Duitse demonstraties die - uiteraard - vooral door Joden werden veroorzaakt (Presser, *Ondergang*, p. 74). Bijzonder in dit geval was dat de Bioscoopbond hier op eigen gezag handelde. Het was hier een groepje Nederlanders in vergadering bijeen die deze antisemitische maatregel afkondigde. Het Liberale Weekblad (17 januari 1941) had de maatregel nog kunnen tolereren als de Duitsers die hadden uitgevaardigd in het belang van de openbare orde. Maar nu bleek dat Nederlanders hiertoe waren overgegaan, moest dit blad van de Liberale Staatspartij wel protesteren.

⁷ Zie hierover, en over de gelijkschakeling van de bioscoop in oorlogstijd: Thomas Leeftang, *Verboden voor Joden – De bioscoop in de oorlog* (Aspekt 2009).

⁸ Zie ook: RAN, voorl. inv.nr. 19_9179 over de nieuwe bioscoopvergunningen in Nijmegen (januari 1941).

Afbeelding 2. De Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant van 8 januari 1941 publiceert de bekendmaking van de Bioscoopbond waarin deze de maatregel om Joden de toegang te weigeren 'motiveert'.

Nijmegen telde toen vier bioscopen. Daarnaast had De Vereeniging ook een bioscoopzaal en werden er films vertoond in een parochiehuis aan de Burghardt van de Berghstraat 112-114.⁹ Hingen er bordjes bij de ingangen van deze gelegenheden waarop stond dat Joden niet welkom waren? Dat ligt wel voor de hand. En er zijn ook voldoende aanwijzingen om aan te nemen dat het al snel ging om meer openbare gelegenheden, zoals cafés en restaurants. Hoe kan het anders dat Lou Manche, plaatselijke commandant van de WA, met enkele volgelingen op 24 april 1941 hotel-restaurant De Nieuwe Karseboom binnenviel *omdat het bordje 'Verboden voor Joden' verdwenen was?*¹⁰ Ook in andere steden zetten NSB-ers en WA-ers in deze periode uitbaters van horecagelegenheden onder druk om dit soort borden op te hangen, al dan niet onder dreiging met geweld.¹¹

⁹ De vier bioscopen in Nijmegen waren: Chicago (Broerstraat 40, geopend in 1912), Olympia (Lange Burchtstraat 8, geopend in 1919) – deze twee waren onderdeel van hetzelfde bedrijf, Luxor (Mariënborg 25, geopend in 1935) en City (Houtstraat 77, geopend in 1935). Al deze bioscopen gingen bij het bombardement in 1944 verloren. Bron: noviomagus.nl

¹⁰ Geciteerd in een verslag van het Vredesgerechtshof (dat in augustus 1941 werd ingesteld, een NSB-achtige Hoge Raad). In: Delftsche courant: nieuwsblad voor Delft en Delfland, 05-03-1942. Ook in: Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, PGNC, Dagblad van het Oosten, Arnhemsche courant, van 05-03-1942, en in het Agrarisch nieuwsblad van 07-03-1942.

¹¹ Bijvoorbeeld in Breda. In die stad ondernamen WA-afdelingen, de knokploegen van de NSB en de NSNAP eind maart 1941 op eigen gelegenheid actie tegen het café- en restaurantbezoek door Joodse inwoners. Zij probeerden met enig geweld de horeca-eigenaren en -uitbaters ertoe over te halen in hun zaken bordjes op te hangen met 'Joden niet gewenscht'. (Uit het proefschrift van Joop Bakker, *Gemeentebestuur in oorlogstijd: De stedelijke overheid van Breda onder Duitse bezetting*. Oisterwijk, Boxpress 2011, hoofdstuk 2, p.79. Dit proefschrift is digitaal te lezen via: <https://dare.uva.nl/>. In Amsterdam waren er confrontaties aan de lopende band. Een precieze reconstructie in: Friso Roest, Jos Scheren, *Oorlog in de stad*, Amsterdam, 1998.

Zeker is dat er in het eerste kwartaal van 1941 door WA-ers en NSB-ers actief op werd toegezien dat Joden uit allerlei gelegenheden werden geweerd. Dat gebeurde in allerlei steden in Nederland, met name in Amsterdam, maar ook in Nijmegen. Vooral in de periode tussen februari en mei 1941 werd Nijmegen voortdurend geterroriseerd door groepen WA-ers en NSB-ers die, onder leiding van dezelfde Lou Manche, relletjes uitlokten en in cafés op zoek gingen naar Joden om ze eruit te gooien en af te ranselen. Zo meldt C. Th. Kokke, die sinds 1939 als 'volontair' op het Nijmeegse gemeentearchief werkte, goed was ingevoerd in de Nijmeegse verhoudingen en over de gebeurtenissen in Nijmegen een dagboek bijhield, op maart 1941 in zijn dagboek: 'Begin deze week hebben een 40-tal N.S.B.-ers onder leiding van den "heer" Lou Manche, artist, op het Nijmeegsche Station alle Joden uit een trein gejaagd die om 9.40 uit Amsterdam kwam en hen zeer ernstig mishandeld.' In de weken daarop maakt hij vaker melding van dit soort terreurdaden. Op 24 april beschrijft hij een gevecht in de stad waarbij duizenden mensen betrokken zijn, en vervolgt hij met: 'Na deze rel is de W.A. nog naar de Nieuwe Karseboom op het Mariënborg gegaan en heeft daar een jood uit een café gesleurd en afgeranseld.' Diezelfde avond zijn er volgens dit dagboek tienduizend mensen in de binnenstad op de been tegen marcherende en provocerende WA-groepen. Dan schrijft hij: 'Weer werden verschillende cafés onderzocht op joden o.a. weer de Nieuwe Karseboom.'¹²

Hoe wisten deze WA-ers wie een Jood was? De persoonsregistratie was nog in volle gang en de eerste persoonsbewijzen, dus ook die met de letter J van Jood, werden pas in april van dat jaar uitgereikt. Wel bestond toen al de identificatieplicht, dus op verzoek moest men wel iets kunnen laten zien. We moeten ook niet vergeten dat het in Nijmegen niet ongewoon was dat Joden en NSB-ers in dezelfde straat woonden. Vaak kenden ze elkaar.¹³

Afgezien van het bioscoopverbod waren er - ondanks de terreur van WA-groepen en NSB-ers - in het eerste kwartaal van 1941 nog geen officiële landelijke bepalingen uitgevaardigd om Joden uit openbare gelegenheden te weren. Die waren nog in de maak. Ook in Nijmegen werd het optreden van de WA niet formeel door het gemeentebestuur of de politie gesanctioneerd. De WA-ers opereerden - meestal met rugdekking van Duitse autoriteiten - dus op eigen initiatief.

Bepalingen waren er in Nederland overigens wel op lokaal niveau. Daar gebruikten NSB-burgemeesters, ook op eigen initiatief, de politieverordening om Joden te weren. In Hilversum maakte NSB-burgemeester Egon Von Bönninghausen op 7 maart 1941 bekend: 'De toegang tot cafés, restaurants, hotels en z.g. automatieken, alsmede tot bad- en zweminrichtingen, is aan joden verboden. Alle genoemde bedrijven en inrichtingen behoren in de onmiddellijke nabijheid van elke toegangsdeur voorzien te zijn van een van den openbaren weg af zichtbaar

¹² RAN 330 Commissie tot Documentatie van de Bevrijding van Nijmegen, inv. nr. 366 Dagboek van C. Th. Kokke (typoscript). Het originele dagboek is te raadplegen bij RAN 163, inv. nrs. 27 t/m 30. Ook A.F. Uijen, actief jeugdlid van de Nederlandse Unie, maakte in deze periode regelmatig melding van massale vechtpartijen in de stad, ook al is hij daarover minder concreet (zie RAN 579, inv. nr. 26). De identificatieplicht was ingegaan op 1 oktober 1940. Natuurlijk waren de WA-ers niet gerechtigd om om identificatie te vragen. Geweld verving dan recht.

¹³ Zo vertelt Dinie van Duuren-Vrengel in het interview dat zij in 1995 had met Frank Eliëns, dat zij niet zonder Jodenster de deur uit durfde omdat haar overburen NSB-ers waren die het haar dan gemakkelijk lastig zouden kunnen maken. Zie: Nijmegen '35 - '45. Drie joodse getuigenissen: Ran, beeldbank.

biljet of soortgelijke aanduiding, met het duidelijk leesbare opschrift “verboden voor joden” of “joden geen toegang”.¹⁴ Joden mochten alleen nog komen in een café-hotel aan het stationsplein. Hier moest dan bij de ingang een bord “Toegang aan joden toegestaan” hangen.

Met wat voor man we hier te maken hebben, wordt ook duidelijk uit een telefonisch gesprek dat hij had met Karel Johannes Frederiks, secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken. Daarin vertelde hij hem dat hij de Joden in zijn gemeente wil “aufraumen” und sie zum grössten Teil ohne weiteres aus seiner Gemeinde entfernen wollte, of daar nu wel of geen rechtsgrond voor bestond.¹⁵

Ook de Haarlemse NSB-burgemeester Simon Plekker kwam met een soortgelijk initiatief. Hij was nog maar net geïnstalleerd, op 10 maart 1941, of hij kwam, enkele weken later, op 2 april 1941, met het oog op ‘de handhaving van de openbare orde’ met een eigen verordening. Joden mochten binnen de gemeente Haarlem niet meer komen in hotels, restaurants, cafés, bioscopen, schouwburgen, openbare leeszalen, openbare vergaderlokalen, openbare bad- en zweminrichtingen en openbare badhuizen; daartoe moesten deze inrichtingen biljetten met het opschrift ‘verboden voor Joden’ ophangen en wel ‘op een duidelijk zichtbare plaats’.¹⁶

Afbeelding 3. Een bord waarmee Joden toegang tot de Haarlemmerhout (Hendriklaan) wordt ontzegd.

Hans Hirschfeld, secretaris-generaal van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, gaf op 11 augustus 1941 – terugkijkend op de maanden ervoor - een treffende beschrijving van de manier waarop de borden in deze periode in Nederland werden ingevoerd. Hij schreef toen aan Karel Frederiks, de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken: ‘In een vooral in de laatste maanden steeds grooter aantal plaatsen zijn zeer vele, zoo niet alle, etablissementen voorzien van bordjes “Joden niet gewenscht”. Het staat vast, dat aanvankelijk deze bordjes niet zijn geplaatst krachtens een wet, een verordening of eenigen anderen door de Overheid gepubliceerden maatregel, en het is wel

¹⁴ NIOD 101b_100 p. 41.

¹⁵ NIOD 101b_100 p. 36.

¹⁶ Presser, *Ondergang*, p. 103. Zie ook: onh.nl/plekker, haarlem, jodenvervolgning

zeker, dat zeer vele exploitanten van zulke gelegenheden gaarne deze bordjes zouden verwijderen, wanneer de Overheid hun de dan eventueel nodige bescherming zou willen of kunnen verlenen. Sindsdien echter zijn deze bordjes ook daar, waar zij niet vrijwillig door exploitanten zijn aangebracht, verschenen op last van verschillende autoriteiten, als den Commissaris der Provincie Utrecht, den Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Arnhem [Wilhelmus de Rijke] en den Beauftragte voor Overijssel. In enkele plaatsen als Hilversum en Haarlem is deze materie geregeld door de Burgemeester/Regeringscommissaris, die met enkele door hen aangegeven uitzonderingen het bezoek aan deze etablissementen aan Joden heeft verboden en den exploitanten heeft gelast bordjes op te hangen met het opschrift "Verboden voor Joden".¹⁷

31 mei 1941 - badplaatsen

Op 31 mei, ongeveer een jaar na de Duitse inval, maakte Hanns Albin Rauter, de hoogste SS-baas in Nederland, bekend dat het Joden in heel Nederland met onmiddellijke ingang was verboden om gebruik te maken van zee-, strand-, zwembaden en overdekte zweminrichtingen. In zee- en strandbadplaatsen en andere dergelijke plaatsen was het hen verboden om plantsoenen en openbare gelegenheden te betreden, en om kamers in hotels, pensions en logementen te huren. Ook mochten ze geen paardenrennen meer bezoeken.¹⁸ Deze bekendmaking verscheen enkele dagen later, op 4 juni, in alle kranten.

Rauter had het over 'zee- en strandbadplaatsen en andere dergelijke plaatsen'. Wat waren dat? Het begrip leidde in de maanden juni, juli en augustus tot veel verwarring en correspondentie tussen burgemeesters uit het hele land, de procureurs-generaal en de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Frederiks, die soms ook niet meer wist hoe hij het moest uitleggen. Het Openbaar Ministerie werd in die periode vertegenwoordigd door vijf procureurs-generaal, ieder met zijn eigen 'ressort'. De standplaatsen waren Amsterdam (Noord-Holland en Utrecht), Den Haag (Zuid-Holland en Zeeland), Den Bosch (Noord-Brabant en Limburg), Arnhem (Gelderland en Overijssel) en Leeuwarden (de drie noordelijke provincies). Nijmegen viel onder Arnhem, waar de NSB-er Wilhelmus de Rijke procureur-generaal bij het Gerechtshof was.

Naast verwarring over 'zee- en strandbadplaatsen en andere dergelijke plaatsen' was er ook verwarring over begrippen als 'pensions' en 'openbare gelegenheden'. Verschillende burgemeesters, wier gemeente door hun procureur-generaal was aangewezen als plaats die onder de bekendmaking van Rauter viel - onder andere die van Enschede - vroegen zich verbaasd af sinds wanneer hun gemeente een badplaats was?

We geven een voorbeeld. Zo schreef de burgemeester van Reeuwijk (bij Gouda) naar aanleiding van het een dag eerder in de avondeditie van de Telegraaf verschenen bericht al op 5 juni aan Frederiks: 'Wat wordt hier bedoeld met "pension". Is dat een gelegenheid waar het gehele jaar kamers gehuurd kunnen worden of alleen waar men des zomers kamers kan

¹⁷ NIOD 101b_94, p. 70, 71.

¹⁸ RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p.3).

huren. En verder: “andere dergelijke plaatsen” – valt Reeuwijk ook daaronder? Alleen des Zomers komen hier gasten naar de plassen om te roeien, zeilen, zwemmen. Ze nemen dan hun intrek bij particulieren en zorgen zelf voor hun voeding. M.i. is Reeuwijk niet gelijk te stellen met een badplaats. Daar de verordening heden in werking treedt, moge ik U.H.E.G. beleefd en spoedig antwoord verzoeken.¹⁹

Robert van Genechten, procureur-generaal in Den Haag voor de provincies Zuid-Holland en Zeeland, actief NSB-er, tot wie de burgemeester zich tegelijkertijd had gewend, schreef in zijn antwoord aan hem ‘dat pensions naar mijn gevoel [...] alle huizen [zijn], waar kamers gehuurd kunnen worden, ongeacht of dit het geheele jaar of alleen des zomers kan geschieden. Mijns inziens valt Uw gemeente ongetwijfeld onder de bij boven aangehaalde verordening bedoelde “andere dergelijke plaatsen”.²⁰ ‘Naar mijn gevoel’ en ‘mijns inziens’.

Frederiks antwoordde de burgemeester enkele weken later (28 juni) ‘dat de bepaling voor dat gedeelte van Uwe gemeente van toepassing [is], dat een belangrijk centrum van watersport en vermaak vormt en als zoodanig, naar het mij voorkomt, valt onder het begrip “Strandbadplaats”.²¹ Volgens Genechten heel Reeuwijk, volgens Frederiks een gedeelte van Reeuwijk. Het werd er al met al niet duidelijker op.

Ook de tekst die in regionale kranten verscheen, maakt duidelijk dat Rauters bekendmaking van 31 mei aanleiding gaf tot grote misverstanden en onduidelijkheden. ‘Een redactie in de Nederlandsche taal, die de gerezen onzekerheid buitensluit, wordt derhalve nogmaals gepubliceerd.²² Maar ook deze vertaling loste de verwarring niet op. De verwarring school namelijk niet in een moeilijk te begrijpen Duits, maar in het moeilijk te volgen krachtenspel tussen Duitse instanties, procureurs-generaal, de departementen van Binnenlandse Zaken en Justitie en lokale bestuurders. Ook Frederiks gaf toe dat de bepalingen op verschillende manieren konden worden uitgelegd. ‘Ieder geval zal door de plaatselijke overheid op zichzelf beoordeeld moeten worden’, schreef hij.²³

Het voert hier te ver om de uitgebreide landelijke correspondentie hierover samen te vatten. Nergens in deze correspondenties lezen we van de kant van burgemeesters of politiecommissarissen een protest tegen het inhumane van de maatregel zelf. Er klonk soms irritatie door over het feit dat de maatregelen uit de dagbladen moesten worden vernomen; verder vroegen de burgemeesters vooral om duidelijkheid, zodat ze bij het al dan niet uitvoeren van de maatregelen niet in de problemen zouden komen met Duitse of Nederlandse voorschriften en instanties. Mogelijk zochten sommigen op de achtergrond bij het departement steun om onder de maatregel uit te komen, al dan niet uit afkeer ervan, maar

¹⁹ NIOD 101b_94 p. 22. In de oorspronkelijke Duitse tekst komt het begrip ‘en andere dergelijke plaatsen’ helemaal niet voor, het is een vertaling van ‘Kurorte’. Zo krijgt het ambachtswerk van de vertaler opeens wel heel scherpe politieke implicaties. Rauter baseert zijn bekendmaking op Verordening 20/1941 van Seyss-Inquart, waardoor sommigen vervolgens de Bekendmaking een Verordening gaan noemen en wel met dat nummer.

²⁰ NIOD 101b_94 p. 23.

²¹ NIOD 101b_94 p. 25.

²² Bijvoorbeeld in: De Oprechte Haarlemsche Courant d.d. 20 juni 1941.

²³ NIOD 101b_64, p. 67. In antwoord van 23 juni 1941 aan de commissaris van de provincie Zuid-Holland, naar aanleiding van diens vraag om meer duidelijkheid.

dat lieten ze niet doorklinken in de officiële stukken. Het algemene beeld is dat de procureurs-generaal, bijna allemaal NSB-ers, zoveel mogelijk gemeenten onder de maatregel wilden schuiven, en dat veel burgemeesters daar twijfels of vragen over hadden, of er onderuit probeerden te komen. Er waren echter ook burgemeesters die er bijna om smeekten om hun gemeente onder de maatregel te laten vallen. Dat waren dan uiteraard NSB-burgemeesters, zoals bijvoorbeeld die van Hilversum.²⁴

Nijmegen

Hoe ging het intussen in Nijmegen? Op 10 juni 1941 schreef Schelto baron van Heemstra, commissaris van de provincie Gelderland (de nationaalsocialistische benaming voor commissaris van de koningin), naar aanleiding van Rauters bekendmaking aan Frederiks: 'Blijkens een dezer dagen in de dagbladen opgenomen ambtelijke bekendmaking is het aan Joden o.m. verboden, publieke plantsoenen en lokalen te betreden en kamers in publieke logeergelegenheden te huren in zee- en strandbadplaatsen en andere dergelijke plaatsen. Deze formulering scheidt, wat de provincie Gelderland aangaat, een zeer bedenkelijke onzekerheid.' Zo wordt de Apeldoornse burgemeester al een verwijt gemaakt dat hij niet alle Joodse gasten uit hotels en pensions in die gemeente heeft geweerd. Hij vervolgde: 'En stellig is mijns inziens het gevaar aanwezig, dat zekere politieke groepen het op een gegeven oogenblik als hun taak zullen gaan beschouwen om het uitgevaardigde verbod te handhaven ook daar, waar het naar de meening van het betrokken gemeentebestuur geenszins geldt.' Met deze laatste groepen duidde hij uiteraard op de WA-ers en NSB-er die eigenmachtig achter Joodse inwoners aanjoegen. Hij pleitte voor meer duidelijkheid, desnoods door 'uitdrukkelijke opsomming van bepaalde gemeenten of gedeelten daarvan'.²⁵

Frederiks vond zo'n lijst niet nodig. In zijn antwoord op 23 juni aan Van Heemstra schreef hij: '[...] moge ik Uw aandacht vestigen op de gerectificeerde Nederlandsche vertaling van de bekendmaking, welke inmiddels in de pers [persbericht van 19 juni] is verschenen. Aan de hand van de opsomming "zee- en strandbadplaatsen en vreemdelingenplaatsen die voornamelijk om gezondheidsredenen bezocht worden" zal het n.m.m. mogelijk zijn te beoordelen of voor een bepaalde gemeente of gedeelte van gemeente de verbodsbepalingen al dan niet gelden.'²⁶ In die vertaling kwam de formulering 'en andere dergelijke plaatsen' niet meer voor. Het persbericht benadrukte inderdaad dat Rauters verbodsbepalingen alleen voor specifieke badplaatsen golden die op vreemdelingenverkeer waren ingesteld, 'zoals b.v. Scheveningen, Katwijk, Noordwijk, Zandvoort, Bergen, enz.'²⁷

Hoe pakte het Nijmeegse stadsbestuur de bekendmaking op? Frederiks van Binnenlandse Zaken stuurde op 11 juni een afschrift van Rauters bekendmaking door naar alle burgemeesters, met het verzoek om de gemeentelijke politie op te dragen voor de naleving

²⁴ NIOD 101b_100 p. 43. Zo ook in Zeeland: er waren burgemeesters die niet wilden dat hun dorp op de lijst van 'dergelijke plaatsen' zou staan, dat zou het toerisme maar schaden. De burgemeester van Vlissingen, een stad die niet op de lijst voorkwam, wilde er juist graag op. Idem, p. 23.

²⁵ NIOD 101b_64 p. 74.

²⁶ NIOD 101b_64 p. 73.

²⁷ Vereniging van Nederlandsche Gemeenten, 19 juni 1941. In: NIOD 101b_94 p. 18.

van de bekendmaking te zorgen. Burgemeester Joseph Steinweg van Nijmegen gaf dit op zijn beurt ter kennisgeving door aan zijn commissaris van politie, Johannes Veltman.²⁸ Meer lijkt er dan even niet te gebeuren, totdat Veltman op 8 juli aan Rauters bekendmaking werd herinnerd door NSB-er procureur-generaal De Rijke in Arnhem. Die wilde kennelijk dat er schot in de zaak kwam en vond dat Nijmegen wel degelijk onder de bepaling moest vallen. In zijn brief liet hij Nijmegen weten 'dat Uwe Gemeente is "een dergelijke plaats", als in de bekendmaking bedoeld. Teneinde misverstanden en daaruit voortvloeiende ordeverstoringen te voorkomen, behoort aan de ingangen van publieke bad- en zwemgelegenheden, parken, plantsoenen en lokalen met (inbegrip van bioscopen, schouwburgen, hotels, café's, restaurants, pensions en logementen) een goed leesbaar bord te worden aangebracht met de woorden 'Verboden voor Joden'. Aan de toegangswegen tot Uwe Gemeente ware een dergelijk bord te plaatsen met het opschrift: "Joden niet gewenscht". Exploitanten die weigerden zo'n bord aan te brengen, moesten - 'met toepassing van art. 221 Gemeentewet' - hun zaak ontruimen en sluiten.

Veltman stuurde een afschrift van deze brief aan Steinweg met de suggestie om de directeur van Gemeentewerken met de uitvoering te belasten. Hierin is, verwijzend naar artikel 221 en het optreden van De Rijke - bijna zeker door Steinweg met potlood bijgeschreven: 'dat is toch een bevoegdheid van de Burgemeester en niet van eenige politie-instantie! 'n Rare tijd!'²⁹ En in de marge van Veltmans brief schrijft hij nog: 'Naar aanleiding ener bespreking van de commissaris van de provincie [Van Heemstra] met den Secretaris van het Departement van Binnenlandse Zaken wordt het plaatsen der bedoelde borden voorlopig opgeschort.'³⁰

Hij was kennelijk dus (nog) niet van plan om de gevraagde borden op te hangen. Maar om welke borden ging het hier? Doelde hij hier alleen op de borden 'Joden niet gewenscht' die aan de toegangswegen van alle plaatsen moesten worden opgehangen? Want er moeten in Nijmegen al wel de nodige borden hebben gehangen. Zo schreef Mendes da Costa op 14 juli 1941 de burgemeester een brief waarin hij klaagde over het bordje 'Verboden voor Joden' in lunchroom Levitus aan de Grote Markt. Deze goed lopende lunchroom was nota bene ook nog eens een Joodse zaak en werd graag door Joden bezocht. 'Geeft 't niet te denken, Edel Achtb. Heeren, dat Israëlieten wèl in de Stationscafés doch niet in dergelijk gelegenheden in de steden en dorpen van Nederland, toegelaten worden?'³¹

Tegelijkertijd ging het intussen allang niet meer alleen om het weren van Joden uit openbare gelegenheden. Duitse instanties grepen de Februaristaking van 25 en 15 februari 1941 in Amsterdam aan om Joden uit hele provincies te weren. Op 2 april 1941 lezen we in een schrijven van de commissaris van de provincie Noord-Holland, Backer, aan de burgemeesters in Noord-Holland: 'Op grond van een door den Commissaris-Generaal voor de Openbare Veiligheid in verband met de te Amsterdam plaats gehad hebbende stakingsonlusten, uitgevaardigd voorschrift, waarvan mij door den Gevolmachtigden voor deze provincie

²⁸ RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p.1).

²⁹ RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p. 7). We herinneren eraan dat op eigen initiatief in Nijmegen al her en der dergelijke bordjes hingen, zie p. 2 en 3.

³⁰ RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p.5 en 6).

³¹ RAN 2, inv.nr. 40205 Klacht van Mendes da Costa (p.2 en 3).

mededeeling is gedaan, is het aan Joden, die ten tijde van de onlusten nog te Amsterdam waren of hoofdverblijf hadden, verboden zich elders te vestigen. Joden die zich na 25 februari in uw gemeentes hebben gevestigd of zullen vestigen, moeten onverwijld worden teruggestuurd naar Amsterdam.³² En op 4 april 1941 maakte Emil Schneider – Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Gelderland – bekend dat Joden zich helemaal niet meer in Gelderland mochten vestigen. Alle Joden die na 10 februari in Gelderland waren gaan wonen, moesten uiterlijk 19 april uit de provincie zijn vertrokken.³³ In Nijmegen weigerde Frans Wilbers, hoofd van de Afdeling Bevolking van de gemeente, in juni 1941 iemand vanwege deze bekendmaking in te schrijven in het Nijmeegse bevolkingsregister: ‘Personen van joodsche bloede mogen zich niet in Nijmegen vestigen, behoudens toestemming Procureur Generaal te Arnhem. Een toestemming tot vestiging is niet overlegd.’³⁴

18 Juli 1941

Op 18 juli 1941 verving De Rijke zijn schrijven van 8 juli door een nieuwe waarin (opnieuw) Nijmegen werd aangewezen als een van de gemeenten in Gelderland en Overijssel waar Joden ‘nog meer dan elders in hun bewegingsvrijheid moeten worden gehinderd’.³⁵ Verder had dit schrijven dezelfde strekking als die hij eerder stuurde op 8 juli, alleen moest er nu een andere tekst op de borden bij de toegangswegen worden gezet. Was dat eerst: ‘Joden niet gewenscht’, nu moet het zijn: ‘Beperkte bewegingsvrijheid voor Joden’. En onderaan voegde hij nog toe: ‘Omtrent de wachtkamers van stations der Nederlandsche Spoorwegen ontvangt U nader bericht.’³⁶ Kennelijk hadden Veltman of Steinweg – waarschijnlijk naar aanleiding van de brief van Mendes da Costa – hiernaar geïnformeerd. De verandering van de formulering op de borden aan de toegangswegen van de gemeenten moet een landelijk besluit zijn geweest van de gezamenlijke procureurs-generaal, want eenzelfde wijziging werd genoemd in een afschrift d.d. 18 juli van procureur-generaal Van Genechten in Den Haag aan de burgemeester van Rotterdam.³⁷

Veltman stuurde de aan hem gerichte circulaire op 22 juli door naar Steinweg om hem mee te delen ‘in hoeverre reeds aan de opdracht om aan de ingangen van de parken en plantsoenen en aan de toegangswegen tot de Gemeente borden aan te brengen, is gevolg gegeven.’³⁸ Nu voelde Steinweg zich - weer na overleg met Commissaris van de Provincie Gelderland Van Heemstra, zoals hij gewend was te doen - verplicht aan deze opdracht gevolg te geven. Hij gaf de zaak in handen van Gemeentewerken (‘voor het plaatsen van borden aan de toegangswegen, zwembaden, parken en plantsoenen’) en politiecommissaris Veltman (‘voor

³² NIOD 101b-109 p. 22.

³³ NIOD 101b p. 5.

³⁴ NIOD 101b- 109. Het ging om Kathleen Melkman Poortvliet, die net van Eindhoven naar Nijmegen was verhuisd, maar dat formeel nog niet geregeld had.

³⁵ Een lijst van bijna 80 gemeenten in Gelderland en Overijssel was bijgevoegd in een correspondentie tussen De Rijke en Van Heemstra. Zie: NIOD 109b_95 p. 6. Vermoedelijk is dezelfde lijst ook ingesloten bij de circulaire aan Veltman.

³⁶ RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p. 8).

³⁷ NIOD 101b_75 p. 6.

³⁸ RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p. 11).

de overige borden, onder andere die bij de ingangen van horecagelegenheden').³⁹ Dat de zaak nu actief werd aangepakt zien we ook aan het feit dat de Nijmeegse timmerfabriek H.E. Wijnen op 24 juli aan de gemeente 48 op maat gemaakte vuren plankjes en borden leverde, zoals bedoeld voor borden 'Verboden voor Joden'. En op 26 juli verfden en letterden de gebroeders Hentzepeter ten behoeve van de Plantsoendienst 'achtendertig bordjes en twaalf groote borden', met als omschrijving 'Verboden voor joden enz.'⁴⁰

The image shows two handwritten invoices. The left one is from 'Timmerfabriek H. E. Wijnen' dated July 24, 1941, listing materials like 'vuren plankjes' and 'borden'. The right one is a 'Rekening' dated July 26, 1941, for 'Plankvoeren' and 'borden' with a note '(Verboden voor joden, enz.)'. Both documents feature stamps and signatures.

Afbeelding 4. De twee nota's voor het leveren en letteren van bordjes 'Verboden voor Joden'.

Op 28 juli meldde commissaris van politie Veltman aan Steinweg dat het bord bij lunchroom Levitus 'in overleg met den Heer Procureur-Generaal te Arnhem was verwijderd. In afwachting van een nadere mededeeling van genoemde autoriteit moeten de bordjes van andere Joodsche inrichtingen nog bevestigd blijven. [...] Zooals uit de bedoelde circulaire blijkt, is omtrent het aanbrengen van bordjes in de wachtkamers van stations der Nederlandsche Spoorwegen nog geen beslissing genomen.' Steinweg gaf dit bericht enkele dagen later door aan Mendes da Costa.⁴¹

³⁹ RAN 2, inv.nr. 40192 (p. 9). Onder de circulaire schrijft Steinweg: 'Volgens door mij ontvangen mededeelingen van den heer Commissaris in de provincie [Van Heemstra], moet thans op grond van de, van den Secretaris-generaal van B.Z. ontvangen, inlichtingen, aan deze aanschrijving gevolg worden gegeven. De Dienst van Gemeentewerken zal zich voor de uitvoering van een & ander in verbinding moeten stellen met de Commissaris van Politie, voor zooveel betreft het plaatsen van borden aan de toegangswegen der gemeente en de borden aan de ingangen van bad- en zwemgelegenheden, parken en plantsoenen. De C.v.P. zal hebben zorg te dragen voor de uitvoering van het overige.' Onder de begeleidende brief van Veltman schrijft hij: 'Aan Commissaris van Politie telefonisch medegedeeld, dat hij en de Dir[ecteur] G[emeente] W[erken] schriftelijk zijn verzocht in onderling overleg voor de plaatsing van borden te zorgen. Hij kan dus zelf nagaan in hoeverre alles gereed is. 23 juli 1941.'

⁴⁰ RAN 2, inv.nr. 4717 Gemeenterekeningen (p. 1, 2 en 3).

⁴¹ RAN 2, inv.nr. 40205 Klacht van Mendes da Costa (p. 4 en 5).

Ongeveer op hetzelfde moment constateerde de particuliere bewakingsdienst die de gemeente had ingehuurd om toezicht te houden op de parken in Nijmegen dat op 30 juli aan de toegangswegen van het Goffertpark vier bordjes met opschrift 'Verboden voor Joden' waren verdwenen. 'Daders onbekend.' Eén bordje werd teruggevonden.⁴²

Uitsluiting uit De Vereeniging

De Rijkse bepaling van 8 juli 1941 dat de borden 'Verboden voor Joden' in Nijmegen aan de ingangen van publieke gelegenheden moesten worden opgehangen, had ook directe gevolgen voor Joodse inwoners van Nijmegen die een abonnement hadden bij Concertgebouw De Vereeniging. Op 9 juli stuurde commissaris van politie Veltman een circulaire met dezelfde strekking naar het bestuur van De Vereeniging.⁴³ In het archief is een dossier aanwezig waaruit blijkt dat dit bestuur bij monde van directeur M.L. Deinum deze circulaire, of een samenvatting daarvan, aan Joodse abonnees van De Vereeniging heeft doorgestuurd, vergezeld van een briefje waarin hij de abonnees vriendelijk liet weten dat hij helaas gedwongen was om hun lidmaatschap te beëindigen. Het abonnementsgeld over het niet gebruikte deel van het jaar zou worden teruggestort. Hoe de directeur wist welke abonnees Joods waren, kunnen we alleen maar raden. Het kan bijna niet anders dan dat deze informatie van de politie afkomstig was.⁴⁴

We vonden de namen terug van Nijmegenaren die schriftelijk hun abonnement opzegden. Dat waren Frederik van den Bergh en zijn vrouw Ella Lob,⁴⁵ Leopold de Haas en zijn zus Gezina (Suzy) de Haas, en David Manassen, de Joodse directeur van de N.V. Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant aan de Van Broeckhuysenstraat 46. Op de getypte brief van deze laatste (geschreven op 16 juli) is ook de naam B. Hertzdahl met potlood bijgeschreven, met daarbij iets wat lijkt op een telefoonnummer. Mogelijk heeft Hertzdahl zijn abonnement telefonisch opgezegd.⁴⁶ Benoit Hertzdahl was arts en verbonden aan de Nijmeegse afdeling van de Joodse Raad.

Frederik van den Bergh was directeur van de NV Gebr. Van den Bergh's Koninklijke Fabriek in Oss, en woonde met zijn vrouw Ella Lob op St. Annastraat 206. In zijn handgeschreven brief

⁴² RAN 149 Dienst Plantsoenen- en Bosbeheer Gemeente Nijmegen, inv.nr. 414.

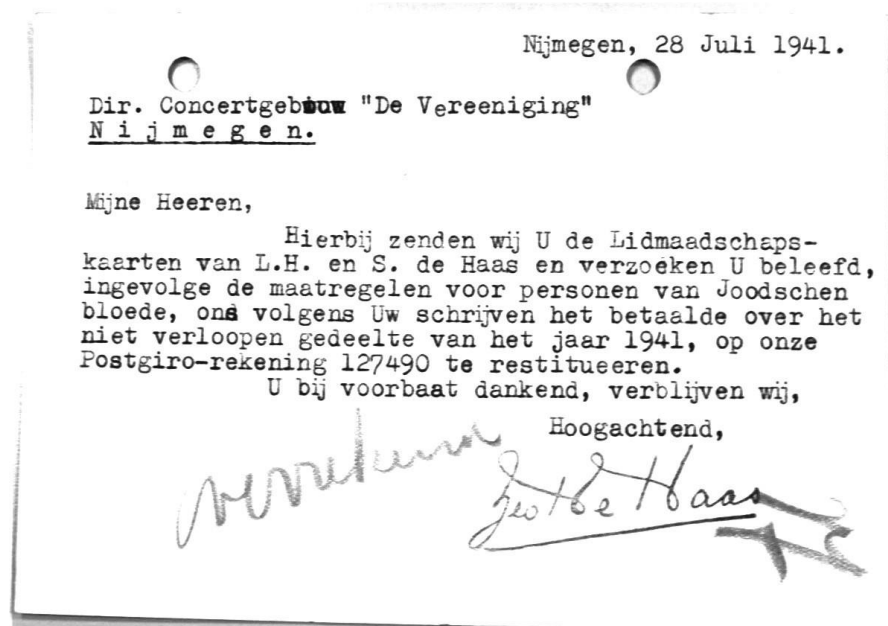
⁴³ Ongetwijfeld hebben meer verenigingen met leden en stichtingen de circulaire ontvangen. Wij weten nu niet waar in Nijmegen leden zijn uitgesloten. Per 22 september 1941 werden Joden geweerd uit alle verenigingen en stichtingen zonder economisch doel. Vanaf 22 oktober moesten Joden niet-joodse verenigingen verlaten en vanaf 7 november 1941 werden ze geweerd uit bridge-, dans- en tennisclubs. Voetbalclub Quick sloot al in september 1941 Louis de Wijze en Paul Vyth uit.

⁴⁴ RAN 255_250 t/m 257. In januari 1940 had 'De Vereeniging' als gesubsidieerde instelling aan de gemeente de naam doorgegeven van de Joodse kelder Jacob Cohen, die vervolgens ontslagen werd. Zie RAN 2-10512. Hierover in een toekomstig artikel meer. In 1942 dreigde De Vereeniging gesloten te worden omdat enkele fascistische kopstukken vonden dat ze niet snel genoeg hun biertje kregen. Uiteindelijk werd een dansverbod opgelegd en werden enkele lucratieve activiteiten, zoals de bridgedrive, voor een poos geschrapt door Procureur-Generaal De Rijke. Zie o.m. NIOD 100 en RAN OSAN 1856/1942.

⁴⁵ Iets meer dan twee maanden eerder had de chef van de afdeling Bevolking, F. Wilbers, de naam van Ella Lob 'met rood op de betreffende lijst doorgehaald.' Het ging hier om de lijst van bloeddonoren. Zie RAN 2_40201 op deze site.

⁴⁶ RAN 255_254.

d.d. 12 juli 1941 richtte hij zich persoonlijk tot de directeur van De Vereeniging en vertelde hij dat hij het erg op prijs stelde 'dat U op een dergelijke wijze daarvan kennis hebt willen doen brengen.' Hij bedankte hem 'voor al hetgene, waarvan ik gedurende vele jaren door mijn lidmaatschap van "De Vereeniging" heb mogen profiteren, zooals laatstelijk nog van de zoo mooie Beethoven-cyclus.'⁴⁷

Afbeelding 5. Voor- en achterkant van de briefkaart waarin Leopold en Gezina (Suzy) de Haas hun abonnement opzegden.

⁴⁷ RAN 255_251.

Leopold de Haas was vertegenwoordiger van het bedrijf 'Anker, kasregisters en schrijfcassa's', Van Oldenbarneveltstraat 69. Dit logo treffen we aan op de briefkaart die hij op 28 juli naar De Vereeniging stuurde waarin hij zijn abonnement en dat van zijn zus opzegde.⁴⁸

Moeten de borden weer worden verwijderd?

Frederiks stuurde op 20 augustus aan alle burgemeesters een aanvulling op de lijst van gemeenten die golden als 'zee- en strandbadplaatsen en als vreemdelingenverkeersplaatsen, die voornamelijk om gezondheidsredenen worden bezocht (Kurorte), dus onder de regeling vielen.⁴⁹ Nijmegen stond niet op deze lijst. In de kantlijn van deze circulaire noteert Steinweg: 'Dus ook in Nijmegen onverwijld laten verwijderen. Van een en ander kennisgeven aan CvP. Burgemeester s.v.p. even opbellen.'

Op 27 augustus liet Frederiks 'na overleg met de Duitse autoriteiten' weten 'dat alle borden en plakaten, die na 31 Mei 1941 werden aangebracht op grond van en in verband met de opvatting, dat deze gemeenten een Kurort of iets dergelijks zouden zijn, verwijderd moeten worden. Dit geldt niet voor borden enz., welke op grond van andere voorschriften werden aangebracht, zoals b.v. die ter aanduiding van het verbod tot het betreden van schouwburgen, bioscopen en publieke badgelegenheden (voor zoover deze laatste niet door Joden voor Joden werden ingericht). Aanplakbiljetten en borden, welke reeds vóór 31 Mei 1941 in hotels, café's en derg. Joden als niet gewenscht aanduiden, mogen niet worden verwijderd. Zij mogen voor het geval zij vervangen werden door andere borden, welke thans verwijderd moeten worden, ook weer aangebracht worden op dezelfde wijze als vroeger is geschied. Dit behoort intusschen niet tot de taak der Gemeentepolitie.'⁵⁰

Wie kan hier nog wijs uit? In ieder geval was Nijmegen nu ineens weer geen 'Kurort', dus moesten de borden aan de toegangswegen van de stad, en bij de parken, weer worden verwijderd. Op 27 augustus meldde de plaatsvervangend commissaris van politie, A.I. Oerlemans (Veltman had onder druk van de Duitsers ontslag moeten nemen), aan Steinweg: 'Onder terugzending van bijgaand schrijven van den Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandsche Zaken van 20 Augustus 1941 No. 2749, mij op 22 Augustus 1941 ter afdoening toegezonden, heb ik de eer UEd. Achtb. beleefd te berichten, dat de aan de toegangswegen tot de Gemeente en de aan de ingangen tot de parken aangebrachte borden zijn of worden opgeruimd, terwijl aan de caféhouders, hotelhouders, enz. is bericht, dat de door hen aangebrachte borden mogen worden verwijderd.'⁵¹

Op 3 september liet de directeur van Gemeentewerken aan Steinweg weten 'dat op Dinsdag 26 Augustus 1941 de reeds in deze gemeente aangebrachte borden zijn verwijderd.'⁵² Over welke borden had hij het hier? Waarschijnlijk toch alleen over de borden die door de

⁴⁸ RAN 255_252.

⁴⁹ RAN 2 Secretarie Gem. Nijmegen, inv. nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p. 19).

⁵⁰ RAN 697 Collectie Bosselaar, inv.nr. 143 (p. 13). En: RAN 2 Secretarie Gem. Nijmegen, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p. 23).

⁵¹ RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p. 24).

⁵² RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p. 26).

gemeente zelf waren aangebracht, bij de toegangswegen van de stad en bij de parken en plantsoenen.

Badhuizen

Om verschillende redenen verdienen de badhuizen aparte aandacht. Badhuizen werden in de bekendmaking van Rauter op 31 mei niet met zoveel woorden genoemd. Toch werden daar in sommige plaatsen ook Joden geweerd. In Dordrecht - toch echt geen badplaats - beval de Ortskommandant burgemeester Bleeker op 10 juni 1941 om bij de badhuizen in deze gemeente 'sofort Schilder anzubringen: 'Juden ist der Zutritt verboten''. Het personeel stelde hij hiervoor verantwoordelijk. Bleeker meldde hem op 26 juni dat de gevraagde borden waren aangebracht.⁵³

Maar op 2 juli 1941 schreef dezelfde burgemeester aan Frederiks dat hij van het bestuur van de Ned. Israëlitische gemeente in Dordrecht het verzoek had gekregen om 'de gemeentelijke zweminrichting aan de Staart alhier eenige uren per dag uitsluitend voor Joden open te stellen.' Hij vroeg Frederiks of hij aan dit verzoek tegemoet kon komen, 'b.v. door de inrichting een paar uur per dag, of één middag in de week, voor het publiek te sluiten en te verhuren aan een organisatie van Joden.'⁵⁴ En op 26 juli schrijft hij aan Frederiks: 'Het voorschrift, dat door joden niet gebruik mag worden gemaakt van publieke badgelegenheden, werd hier zoo opgevat, dat dat verbod niet geldt voor de volksbadhuizen, die gelegenheid geven voor het nemen van douches en – op zeer enkele plaatsen – voor het nemen van een kuipbad. Momenteel wordt door W.A. menschen tegen betreden van deze badhuizen door joden opgetreden. Mishandeling van een badmeester en verwijdering van een jood is reeds het gevolg geweest. Ook Duitse militairen bemoeien zich met dit geval. Ik zou het wel zeer op prijs stellen spoedig van U te mogen vernemen of volksbadhuizen als genoemd wel of niet voor joden toegankelijk mogen worden gesteld.'⁵⁵

Op 31 juli antwoordde Frederiks hem na overleg met Rauter dat deze laatste had laten weten: 'Die Benutzung von Wannenbädern, Bräusebädern und dergleichen ist nicht gestattet. Den Juden ist der Zutritt zu öffentlichen Badeanstalten, gleich welcher Art, überhaupt verboten – soweit nicht von Juden für Juden eingerichtet.'⁵⁶

Hoe ging het in Nijmegen? Nijmegen kende in die jaren drie gemeentelijke badhuizen.⁵⁷ Inmiddels was de NSB-er A. van Dijk in Nijmegen als politiecommissaris naar voren geschoven. Hij ging ervan uit dat badhuizen officieel niet onder Rauters bepalingen van 31 mei 1941 vielen, maar wilde na overleg met de Sicherheitspolizei in Arnhem toch beperkingen opleggen. Op 6 november 1941 schreef hij aan burgemeester Steinweg: 'Blijkens de daaromtrent op 5 dezer

⁵³ NIOD 101b_64 (p. 34).

⁵⁴ NIOD 101b_64 (p. 33).

⁵⁵ NIOD 101b_64 (p. 115).

⁵⁶ NIOD 101b_64 (p. 114).

⁵⁷ Respectievelijk in de Tulpstraat (1921), Maasplein (1922) en een fraai badhuis aan de Koolemans Beynenstraat (1928). Bron: huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/Badhuizen. Deze site vertelt ook: 'Een geduchte concurrent van de door de gemeente gesubsidieerde badhuizen waren in de jaren dertig de openluchtwembaden en het Sportfondsenbad in Oost.'

met de Sicherheitspolizei gehouden besprekingen acht de Commissaris-Generaal voor de veiligheid [Rauter] het niet juist noch gewenscht, dat Joden in openbare gelegenheden gebruik maken van douche- en kuipbaden gelijktijdig met personen van Arische afstamming. Door den Dienststellenleiter van het Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und der S.D. [aan de Utrechtsestraat 85 in Arnhem] is mij derhalve opgedragen er voor zorg te dragen, dat dergelijke gelegenheden in het vervolg op bepaalde dagen alleen voor Joden en op de overige dagen alleen voor niet-Joden worden opengesteld: de regeling dient zoodanig te zijn, dat het bezoeken van openbare douche- en kuipbaden op Maandagen alleen voor Joden is toegelaten en op de overige dagen voor Joden is verboden. Voor zoo ver dergelijke inrichtingen in deze gemeente aanwezig zijn, verzoek ik UEd. Achtb. dienovereenkomstige maatregelen te willen treffen c.q. te doen treffen.’⁵⁸ In de kantlijn van deze brief staan veelbetekenende opmerkingen: ‘Geen opdracht uitvoeren dan die afkomstig van de bevoegde autoriteit’ en ‘Sinds wanneer is de Com[missaris] v[an] Pol[itie] bevoegd aan den Burg[emeester] opdracht te verstrekken?’ Het boterde sowieso al niet tussen Steinweg en de nieuwe commissaris van politie. Van Dijk was op dat moment alleen nog waarnemend commissaris van politie, hetgeen Steinweg in de correspondentie graag onderstreepte.

Op 19 november nam Steinweg naar aanleiding van deze brief hierover contact op met Van Heemstra, de Commissaris van de Provincie Gelderland, met wie hij in dit soort moeilijke afwegingen altijd eerst overlegde. In deze brief, waarin hij niet voor niets tot driemaal toe het woord ‘waarnemend’ gebruikte, schreef hij: ‘Thans wordt mij via den aan mij ondergeschikten [sic] wnd. Commissaris van Politie door de Sicherheitsdienst opdracht verstrekt, deze voor Joden beperkende bepaling uit te breiden tot gelegenheden, waar douche- en kuipbaden kunnen worden genomen.’⁵⁹ Volgens hem leidde deze vreemde manier van doen alleen tot verwarring. Hij vroeg Van Heemstra dan ook om bij de ‘bevoegde Nederlandsche instanties’ na te vragen of hij een opdracht van de ‘Waarnemend Commissaris van Politie’ moest uitvoeren, waarbij hij opmerkte dat dit nou net een zaak was voor een centrale Nederlandsche instantie. Van Heemstra kaartte deze vraag aan bij Frederiks van Binnenlandse Zaken, en kreeg in december als antwoord ‘dat aan de door de plaatselijke Sicherheitspolizei te Nijmegen gegeven opdracht, welke door den wnd. Commissaris van Politie aan den burgemeester schriftelijk is doorgegeven, ware gehoor te geven.’⁶⁰

Of aan deze ‘opdracht’ gehoor is gegeven, weten we niet; we nemen aan van wel. Feit is dat deze beperking maanden later door andere burgemeesters wordt aangehaald als een regeling die ook in hun gemeente zou kunnen worden toegepast.⁶¹ Zo schreef Frederiks aan de burgemeester van Enschede op 8 juni 1942 dat hij enerzijds vermoedde dat badhuizen voor Joden verboden waren, maar toch zijn twijfels had of dit verbod categorisch was: ‘Eenigen tijd geleden ontving ik echter een medeeling van den burgemeester van Nijmegen, welke in een andere richting duidt. De Sicherheitspolizei in die gemeente heeft nl. aldaar aan Joden het gebruik van kuip- en douchebaden in openbare badgelegenheden op andere dagen dan ’s Maandags ontzegd. Ook te Groningen en ’s-Gravenhage kwam deze aangelegenheid aan de

⁵⁸ RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p. 36).

⁵⁹ NIOD 101b_64 (p. 30). De kladversie in: RAN 2, inv. nr. 40192 (p. 41 t/m 43).

⁶⁰ NIOD 101b_64 (p. 31).

⁶¹ Het voert te ver om dit hier volledig te beschrijven. Zie hiervoor de correspondentie in NIOD 101b_64.

orde.' Hij had geen bezwaar als ook in Enschede een dergelijke regeling zou worden getroffen, maar om moeilijkheden te voorkomen, 'acht ik het intusschen noodzakelijk, dat de Sicherheitspolizei te Uwent daarmee schriftelijk haar instemming betuigt.'⁶²

Op 6 juli 1942 berichtte de burgemeester van Den Haag aan Frederiks, dat 'in overleg met den Befehlshaber der Sicherheitspolizei, alhier, met ingang van 29 Juni l.l. het badhuis Heemsterhuisstraat no.154 's Maandags t/m Donderdags van 14 – 19:30 uur en Vrijdags van 9 – 12 uur uitsluitend voor het baden van Joden beschikbaar is gesteld.'⁶³

De landelijke bekendmaking van 15 september 1941

Burgemeester Steinweg had nog maar nauwelijks opdracht gegeven om borden aan toegangswegen en parken en plantsoenen te verwijderen, toen hij op 5 september 1941 van het departement van Justitie een schrijven ontving waarin werd meegedeeld dat er voorstellen aanhangig waren gemaakt (door De Rijke?) om de gemeente Nijmegen toch weer toe te voegen aan de lijst met gemeenten waarop de extra beperkende bepalingen tegen Joden van kracht waren. Deze bepalingen golden voor gemeenten die een uitgesproken karakter als badplaats hadden of voornamelijk om gezondheidsredenen werden bezocht ("Kurorte") en die in Duitschland zouden worden aangeduid als "Bad", "Luftbad", "Seebad" enz.⁶⁴ Het departement vroeg Steinweg wat hij hiervan vond. 'Uw inzicht en motiveering ware daarbij in een korte formule weer te geven. Een en ander ware mij per ommevande te berichten.' Steinweg antwoordde enkele dagen later dat zijn gemeente beslist geen badplaats was. 'De vreemdelingen toch, die in Nijmegen komen bezoeken de stad voornamelijk vanwege haar historisch en stedenbouwkundig karakter en met het oog op de omgeving, die om haar natuurschoon bekend is. Tot de plaatsen, die in Duitschland zouden zijn aangeduid met "Bad...", "Luftbad..." enz., kan, naar mijne meening, Nijmegen zeker niet worden geacht te behoren.'⁶⁵

Maar zo gemakkelijk komt de Nijmeegse burgemeester er niet onderuit. Op 15 september volgde opnieuw een landelijke *Anordnung* van Rauter die de bekendmaking van 31 mei 1941 verving.⁶⁶ De beperkende maatregelen tegen de Joden golden nu niet meer in specifieke

⁶² NIOD 101b_64 (p. 4).

⁶³ NIOD 101b_64 (p. 5).

⁶⁴ RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p. 28).

⁶⁵ RAN 2, inv.nr. 40192 Stukken betreffende beperkende maatregelen voor Joden (p. 29,30). Er waren erger gevallen: Op 11 juli 1941 vroeg Enschede aan Frederiks of de aanwijzing van deze stad – destijds een echt voorbeeld van een fabrieksstad – als badplaats misschien op een misverstand berustte. NIOD 104b-94, p. 16.

⁶⁶ RAN 2, inv.nr. 40192, p.32. De strafbaarstelling van onderduik is gebaseerd op paragraaf 3 van de *Anordnung*. In een toelichting aan Frederiks van 14 september schrijft Rauter nog: 'Durch diese *Anordnung* hat der in Ihren Schreiben vom 2. 5, 10. 6 en 29.8 1941 (nr.1406, 1661 und 2901 – Präsidialabteilung – betreffend Niederlassung von Juden in Utrecht und Gelderland – behandelte Gegenstand seine Erledigung gefunden.' Zie NIOD 101b_103. De bekendmaking van Rauter is vanwege dit artikel 3 een fundamentele grondslag van de verdere Jodenvervolging. Zoals gezegd werden onderduik en ook hulp hierbij met de eenvoudige, aanvankelijk niet helemaal in haar consequenties begrepen, formulering strafbaar. Ook voor verhuizing binnen een gemeente of voor tijdelijk verblijf elders in een gemeente was een door Rauter afgegeven vergunning vereist.

gemeenten ('Kurorte') maar voor het hele land. De beperkingen waren nu ook ruimer geformuleerd: ze golden bijvoorbeeld ook voor toneelvoorstellingen, concerten, musea, bibliotheken en sportwedstrijden. En er werd en passant ook een algemeen verhuisverbod voor Joden afgekondigd. Nu deed het er plotseling niet meer toe of een plaats een 'Kurort' was of iets wat er in de verte op leek. Waar de Nederlandse autoriteiten zich nog druk maakten om 'de letter van de wet', gingen de Duitse instanties en hun handlangers alweer een flinke stap verder in hun uitsluitingspraktijken.

In de loop van december kregen burgemeesters van hun procureur-generaal de opdracht om een opgave te doen van het aantal gelegenheden in hun gemeente waar Joden niet meer mochten komen. De NSB-er Jan Feitsma, in december benoemd tot procureur-generaal in Amsterdam, maakte op 16 december in het ressort Amsterdam het volgende bekend: 'Naar aanleiding van ontvangen aanwijzingen van de Duitse Overheid heb ik de eer U te berichten, dat het voornemen bestaat, zulks ter verdere uitvoering van de Verordening van den Commissaris-Generaal van Openbare Veiligheid over het optreden van Joden in het openbaar van 15 September 1941 (persbericht 15 September 1941), om gebouwen en terreinen, welke voor Joden zijn verboden, als zoodanig door middel van voor het geheele land vastgestelde borden of kaarten kenbaar te maken. In verband hiermede verzoek ik U mij vóór 20 December 1941 te willen doen toekomen:

1e. een opgave van de zich in Uwe gemeente bevindende café's en restaurants, met inbegrip van die op stations, hotels, grootere pensions, schouwburgen, bioscopen, gebouwen voor concerten, lezingen, variétés en cabarets, overdekte bad- en zweminrichtingen, openbare bibliotheken, leeszaalen en musea, openbare beurzen en veulingsgebouwen en andere openbare gebouwen waartoe, op grond van bovengemelde verordening de toegang voor Joden verboden is, zoomede voorts het aantal kaarten, hetwelk ter aanduiding van gemelde gebouwen of inrichtingen noodig is.

2e. een opgave van de in Uw gemeente gelegen openbare parken, en dierentuinen, openbare sportinrichtingen in de open lucht, zeebaden en andere openbare niet-overdekte zwembaden, openbare markten in de open lucht en slachthuizen, zoomede het aantal houten borden hetwelk ter aanduiding van deze inrichtingen noodig is.⁶⁷

Afbeelding 6. Bord, model voor het ressort Amsterdam. Elke ressort had het stempel van de eigen procureur-generaal. Die van het ressort Arnhem, waar Nijmegen onder viel, had het stempel van De Rijke (vgl. afbeelding 1).

⁶⁷ NIOD 101b-12, p.6 (digitaal te raadplegen).

Om verschillen in de uitvoering te voorkomen, werd nu **centraal** vastgesteld hoe de borden eruit moesten zien. Op 22 januari 1942 kwam Feitsma met de aanvulling dat, 'teneinde de nodige eenvormigheid te verkrijgen, zoowel de houten als ook de cartonnen borden te Amsterdam worden vervaardigd. De verzending der cartonnen borden zal einde dezer week door bemiddeling van den Procureur-Generaal fungeerend gewestelijk Directeur van Politie te Amsterdam plaats vinden. De kosten van de in Uw gemeente benodigde borden komen ten laste van Uw gemeente. Ik draag U op er voor te zorgen, dat vóór 31 Januari 1942 deze borden als voormeld, zooveel mogelijk op gezichtshoogte, op een voor het publiek van buiten af duidelijk zichtbare plaats, aan de hoofdingangen worden aangebracht. De toezending van de benodigde houten borden volgt later. Er zal een intensieve controle worden ingesteld, of de borden op de voorgeschreven plaatsen zijn aangebracht'. In een postscriptum staat erbij: 'Ik wijs U er nadrukkelijk op, dat naast de aanduiding door bovengenoemde borden geen andere aanduidingen, zooals "Joden niet gewenscht" e.d. geoorloofd zijn'.⁶⁸

De kartonnen borden waren voor binnen, de houten borden voor buiten. Ze waren landelijk uitgevoerd in hetzelfde model, met per ressort het stempel van de betreffende procureur-generaal erop. De borden werden vervaardigd door de Rijksgebouwendienst Bureau Onderhouds- en Uitbreidingswerken in Amsterdam. Dit leiden we af uit een schrijven van dit bureau aan Feitsma, gedateerd op 3 juni 1942, waarin het bericht 'dat U, als reserve, worden toegezonden, voor gebruik in Uw ressort: 100 houten borden "Voor joden verboden".'⁶⁹ De Rijke, procureur-generaal van het ressort Arnhem, bestelde ze weer bij - of via - Feitsma. Dat leiden we af uit een schrijven van De Rijke aan Feitsma op 3 juli van datzelfde jaar, waarin hij schrijft: 'In verband met mijn aanschrijving aan de hoofden van politie in mijn ressort dd. 29 juni 1942 (...) heb ik U EdelGrootachtbare te verzoeken Uwe bemiddeling te willen verleen, opdat mij alsnog met den meesten spoed worden geleverd 2000 exemplaren der borden "Verboden voor Joden", volgens bijgaand model.' Zijn stempel moest er dus op. In rood potlood staat erboven geschreven: "Veel spoed".⁷⁰ Dat deze brief snel de deur uit moest, kwam onder meer doordat hij de aanvragen door burgemeesters en commissarissen van politie uit allerlei gemeentes in zijn ressort (Gelderland en Overijssel) niet bij kon houden. De burgemeester van Borculo vroeg hem op 15 mei 'nog 5 houten borden te willen doen toezenden.'⁷¹ Drie dagen later liet De Rijke deze burgemeester weten 'dat momenteel geen houten borden voorradig zijn. Zoodra deze ten parkette zijn ontvangen, zal met Uw verzoek worden rekening gehouden.'⁷² Op 20 mei 1942 klaagde hij tegenover de burgemeester van Wisch 'dat de voorraad houten borden momenteel zóó beperkt is dat de in Uw gemeente vrij gekomen borden dringend elders noodig zijn. Ik verzoek U dan ook de door U bedoelde 4 borden aan mijn parket te willen opzenden.'⁷³ En op 7 juli moest hij de burgemeester van het Gelderse Laren teleurstellen: 'Naar aanleiding van Uw schrijven dd. 6 Juli 1942 (...) heb ik de eer U Ed mede te deelen, dat kaarten met het opschrift "verboden voor Joden" momenteel niet meer voorradig zijn. Zoodra meer nieuwe voorraad is aangekomen, zal met Uw verzoek

⁶⁸ NIOD 101b_12, p.5 (digitaal te raadplegen).

⁶⁹ NIOD 100, 108 (A-serie).

⁷⁰ NIOD 100, 116 (A-serie).

⁷¹ NIOD 100, 108.

⁷² NIOD 100, 108.

⁷³ NIOD 100, 108.

rekening worden gehouden.⁷⁴ Een dag later moest hij ook aan de commissaris van politie van Harderwijk, die daags ervoor 20 borden bij hem had besteld, nee verkopen, omdat 'kaarten met het opschrift "Verboden voor Joden" momenteel niet ten parkette voorradig zijn. Zoodra deze weer in voorraad zijn zal met uw verzoek worden rekening gehouden.'⁷⁵

Van de gemeente Nijmegen hebben we (nog) geen opgaves kunnen achterhalen van het aantal gelegenheden waar borden geplaatst zouden moeten worden, noch van daarop gebaseerde bestellingen. Wel hebben we van tal van gemeentes in Gelderland en Overijssel, het ressort van de procureur-generaal in Arnhem De Rijke, bestellingen gezien. Ook hebben we correspondenties gezien waarin de rechtmatigheid van de maatregel en van de kosten in twijfel wordt getrokken.⁷⁶

Het Nijmeegse archief bevat echter wel een instructie, gedateerd op 30 januari 1942, ondertekend door NSB-politiecommissaris Van Dijk. Deze instructie is afkomstig van NSB-er De Rijke procureur-generaal in Arnhem. Het lijkt hier te gaan om een papier waarmee politieagenten het ophangen van de borden bij openbare gelegenheden konden afdwingen. In de tekst van de instructie moeten 'de borden "Voor Joden verboden" op gezichtshoogte en duidelijk zichtbaar worden aangebracht aan hoofdingangen van inrichtingen, die voor Joden ingevolge de Verordening 138/41, verboden zijn. De exploitanten van dergelijke inrichtingen dan wel hun vervanger zijn verplicht de borden op de voorgeschreven wijze aan te brengen en er voor zorg te dragen, dat de borden aangebracht blijven en steeds duidelijk leesbaar zijn.' De instructie sluit af met: 'De borden zijn en blijven eigendom der gemeente.'⁷⁷ Dit kartonnen bord heeft de landelijk vastgestelde lay-out en heeft, zoals de borden in andere ressorten, het stempel van de procureur-generaal van Gelderland en Overijssel, dus dat van De Rijke (zie afbeelding 1).

De bordjes moeten al in september 1941 op de deuren bij alle pensions in Nijmegen hebben gehangen, ook al werd er niet overal van harte aan meegewerkt. Hendrika Ziel, die met haar man Arnold Ziel een pension dreef aan de Oude Heselaan 532 [nu: Tweede Oude Heselaan 532], verklaarde in 1946: 'Ik merk hierbij op, dat ik in mijn woning een pension hield. De Ruiter was ongeveer een jaar voor mijn arrestatie [in september 1942] aan mijn woning geweest en wilde toen aan mijn woning een bordje bevestigen met het opschrift "Verboden voor Joden." Mijn man heeft daar toen bezwaar tegen gemaakt. Bij de S.D. wisten de S.D.-agenten ons dit

⁷⁴ NIOD 100, 116 (A-serie)

⁷⁵ NIOD 100, 116 (A-serie).

⁷⁶ Zo schreef de burgemeester van Amersfoort op 31 januari 1942 aan Frederiks van Binnenlandse Zaken: 'In eerstgenoemde brief [het rondschriven van Feitsma op 16 december 1941] wordt nu medegedeeld, dat de cartonnen borden aan de gemeente worden verzonden, met de opdracht voor plaatsing te zorgen, terwijl tevens wordt vermeld, dat de kosten van de benodigde borden komen ten laste van de gemeente. Alvorens uitvoering te geven aan de opdracht tot plaatsing, verzoek ik U mij te willen berichten op grond van welke bepalingen de gemeente tot plaatsing der borden moet overgaan en verplicht zou zijn alle kosten daaraan verbonden te betalen.' (NIOD 101b_12 p. 4). Voor Nijmegen weten we zelfs niet of de correspondentie met Feitsma hierover in deze periode vanuit het politiebureau is gevoerd (deze was verantwoordelijk voor het toezicht) of vanuit het gemeentehuis. Het archief van de Gemeentepolitie is verbrand in 1944.

⁷⁷ RAN Dossier 120 R.K. Stichting Huize St. Anna Nijmegen 1957 - 1972, inv.nr. 774.

te vertellen, zodat De Ruiter dit daar kenbaar moet hebben gemaakt.⁷⁸ Deze De Ruiter verklaarde in hetzelfde proces, in een kennelijke poging om zich van zijn beste kant te laten zien: 'Mij was voordien de familie Arnold goed bekend. Enige tijd voor de arrestatie van Arnold en zijn vrouw, had ik op last van de Duitse instanties, in hun woning, waar zij pension hielden, een bord met het opschrift: "Verboden voor Joden", moeten ophangen, hetgeen door mijn toedoen niet is gebeurd.'⁷⁹

Over een ander pension, aan de Groesbeekseweg 32 (naast de Joodse arts David Hollander, die op nummer 34 woonde), meldt ene J. Robbers uit Tilburg, over zijn tante R. Robbers: '[Zij heeft] gestoffeerde kamers verhuurd aan den Heer en Mevrouw Ginsberg. Bedoelde Heer is een Poolse Israëliet [Zij wil hen kwijt]. Dan komt gelukkigerwijze op Uw bevel de kaart op de deur: "Verboden voor Joden". Mijn tante wacht nog geduldig af en inderdaad komt ulto Februari jl bij de heer Ginsberg, namens den Vreemdelingendienst der Nijmeegsche Politie het bevel dat de familie Ginsberg op uiterlijk 10 maart jl de woning moet verlaten [maar zij hebben van de Duitse autoriteiten nog geen verlof gekregen om te verhuizen]. Ginsberg krijgt ook nog geregeld bezoek van een Joods-Duitsch emigrant.'⁸⁰

In maart 1942 werd zo'n bord ook bij de Nijmeegse Openbare Leeszaal & Boekerij op R.K. Grondslag aan de Van Schaeck Mathonsingel door de NSB-politie opgehangen.⁸¹ Het bordje was snel weer verdwenen, omdat het bestuur gehoorzaamde aan de richtlijnen van de Nederlandse bisschoppen om deze bordjes niet op te hangen. Daarop eiste NSB-commissaris van politie Van Dijk dat het bestuur een ander bordje aanbracht. Toen het bestuur bleef weigeren, werd het door de NSB-procureur-generaal bij het gerechtshof in Arnhem, De Rijke – wiens stempel op de bordjes prijkte – geschorst. De Rijke maakt hier in zijn rapport van 2 juli 1942 melding van: 'In Nijmegen blijft de politieke sfeer roerig. Een spandoek voor een vergadering van de N.S.B. werd vernield (...). Op 13 Juni is de Openbare Leeszaal gesloten, aangezien het bestuur weigerde, de borden met het opschrift "Verboden voor Joden" nog langer aangebracht te hebben.'⁸²

⁷⁸ Nationaal Archief, PRA - AFD. NIJMEGEN PROCES VERBAAL 94a. Hendrika Ziel verklaarde dit in het gerechtelijk onderzoek dat in 1946 tegen NSB-agent Wiebe werd uitgevoerd. Zij bood onderdak aan de Joodse mevrouw Serphos die door Van Dijk, Wiebe en De Ruiter werd opgehaald. Hierbij werd ook haar echtgenoot Arnold Ziel gearresteerd.

⁷⁹ Nationaal Archief, PRA - AFD. NIJMEGEN PROCES VERBAAL 94b.

⁸⁰ NIOD 100_108. In een verontwaardigde brief d.d. 21 april 1942 van J. Robbers aan de Procureur-Generaal De Rijke Arnhem. Op 22 april meldt hij 'dat hij zijn tante had gebeld, dat de Heer Ginsberg thans definitief elders heeft gehuurd en dat hij per 15 mei e.k. het pension zal verlaten.' Markus Ginsberg, 'ziektenmodelleur', was 'gemengd-gehuwd' met Katharina Hüsck uit Keulen. Volgens zijn persoonskaart verhuisden ze op of rond 7 juni naar Abeelstraat 18 (Zie ook: NIOD 100_144). Vervolgens doken ze waarschijnlijk onder, want volgens een opgave in september 1943 van 'gemengde Joodsche huwelijken' werden ze sinds 13 juli 1943 vermist (NIOD 100_166). Zijn persoonskaart vermeldt 'VOW' ('vertrokken onbekend waarheen').

⁸¹ RAN 579, inv.nr. 478 Bibliotheek in oorlogstijd. De schorsing wordt ook gemeld door politicommissaris Van Dijk in zijn maandrapport op 15 juni 1942 aan De Rijke. Zie: NIOD 100, inv.nr.42: 'Op 13 Juni 1942 is de Openbare Leeszaal op last van den Sicherheitsdienst gesloten, aangezien het Bestuur weigerde de voorgeschreven borden met het opschrift: "Verboden voor Joden" nog langer aan te brengen. Tevens zijn gesloten de filialen Voorstadsiaan 148 en Willemsweg 227.'

⁸² NIOD 100_210 – D316. Ook de twee filialen aan de Voorstadsiaan en de Willemsweg werden gesloten. Zie ook de rapportage 'Lotgevallen van de Openbare Leeszaal op RK Grondslag, Nijmegen' in: RAN 579, inv.nr. 478.

Ook bij de meeste horecagelegenheden moet zo'n 'jodenbordje' hebben gehangen. In een ander naoorlogs rapport, opgesteld in 1950, schrijft politierechercheur Schouten, terugkijkend op deze periode: 'De Hoofdinspecteur Heygele [...] was reeds jaren belast met de controle drankwet en werd vanzelfsprekend belast met het ophangen van de z.g. jodenbordjes en het uitreiken van de desbetreffende verordeningen. Hiermede werd natuurlijk een van zijn ondergeschikten belast die zeer waarschijnlijk wel enkele pensions en achteraf gelegen gelegenheden vergeten zal hebben. [...] Met uitzondering van de zijde der studenten die het betreffende z.g. jodenbordje niet in hun sociëit wilden ophangen is er van zijde der pension- en café- en restauranthouders ook geen verzet gekomen, terwijl de latere controle daarop alleen werd gedaan door de N.S.B. agenten van politie. Ik kan mij tenminste geen enkel geval van een dergelijke controle herinneren terwijl ik toch in die tijd als rechercheur geregeld controle had op hotels, logementen en pensions, zoals van ouds.'⁸³ De katholieke studentenvereniging Carolus Magnus weigerde inderdaad om het bordje aan haar sociëit aan de Oranjesingel op te hangen en werd op 25 maart 1942 op last van de Duitsers gesloten.⁸⁴

Tot welke absurde situaties de maatregel kon leiden, hebben we eerder in dit artikel al gezien bij de lunchroom van Levitus aan de Grote Markt, een Joodse zaak, waar het bordje 'Verboden voor Joden' opgehangen werd. We zien het ook bij hotel-restaurant Mariënboom op Groesbeekseweg 428. Eigenaar van dit in de wijde omtrek van Nijmegen bekende hotel-restaurant was de Joodse Theo (Israël) Rubens. Na de Duitse inval veranderde de klandizie. Het aan de overkant gelegen klooster Mariënbosch was gevorderd en ingericht als hospitaal voor Duitse soldaten. In het restaurant van Rubens zaten daarom vaak Duitsers en ook commissaris van politie Van Dijk kwam er vaak. Voor enige tijd werd het hotel ook een soort vakantiekolonie voor vrouwen en kinderen van SS'ers en NSB'ers uit Den Haag. Eind 1941, begin 1942 moeten daar ook de bordjes 'Voor Joden verboden' zijn opgehangen. Israël mocht er nog wel koken - hij schijnt een voortreffelijk kok te zijn geweest - maar mocht zich niet meer in het voor publiek toegankelijk deel van de zaak vertonen.⁸⁵

Hoewel de verordening ook het aanbrengen van de borden bij de ingang van ziekenhuizen verplicht stelde, werd dat bij het katholieke Canisiusziekenhuis geweigerd. Op verzoek van aartsbisschop De Jong besloten de regenten van dit ziekenhuis geen bordjes 'Voor Joden

⁸³ RAN, 579, inv.nr. 566 Rapport Schouten over NSB-agenten (p. 4)

⁸⁴ RAN 579, inv.nr. 341 Aantekeningen uit het Nijmeegse politieverlag (Kokke) p. 4: 'Studentensociëit "Carolus Magnus" gesloten en verzegeld in verband met het niet voldoen aan het voorschrift tot het zichtbaar aangebracht hebben van opschriften betreffende het betredingsverbod voor Joden. Tegen senaat, die uit principieel oogpunt handelde, proces verbaal.' Zie ook: voxweb.nl/studeren-in-de-oorlog.

Zie ook: NIOD 100_197 – 188. 'Op 25 maart 1942 is de Sociëit van het RK Studentencorps Carolus M gesloten wegens het weigeren het bordje Verboden voor Joden aan de Sociëit aan te brengen.' (De Rijke in een rapport aan secretaris-generaal Jaap Schrieke van het departement van Justitie).

⁸⁵ In 1943 werd hij uit zijn eigen hotel gezet. Het hotel werd gevorderd en deed dienst als onderkomen voor zieke Duitse officieren. Rubens moest met zijn gezin naar een gevorderde bovenwoning in Stieltjesstraat 16. Hun hotel-restaurant was geconfisqueerd als Joods bezit, dus ze raakten hiermee alles kwijt. Van succesvolle ondernemer, werd hij in een positie gedwongen waarin hij een beroep moest doen op financiële ondersteuning van de gemeente. Rubens was ook een van de zeven Joodse 'gemengd-gehuwde' mannen die door de Nijmeegse politie in een val werd gelokt en naar Kamp Westerbork werden gebracht. Zie hierover ons artikel *De vervolging van de 'gemengd-gehuwden'* op deze site.

verboden' te plaatsen bij de ingang op het ziekenhuisterrein, en ook geen gegevens te verstrekken over Joodse patiënten.⁸⁶ Afgezien van de borden werden Joden sowieso gaandeweg buitengesloten uit de reguliere gezondheidszorg. In ieder geval Regina Wittkowski (13 maart 1875, Inowrazlaw) die met haar broer en zus in Mook woonde. Tijdens de oppakacties rond 9 april 1943, waarbij ook haar broer en zus werden opgepakt, lag zij in het Canisiusziekenhuis. Blijkbaar heeft het Canisiusziekenhuis haar naam niet opgegeven; zij is daar vervolgens blijven werken onder een schuilnaam.⁸⁷

Afbeelding 7. Ter Pelkwijkpark in Zwolle.

Borden vernield

In een maandrapport over de maand 15 maart – 15 april 1942 over zijn ressort (Gelderland en Overijssel) meldde De Rijke aan Jaap Schrieke (secretaris-generaal van het departement van Justitie): 'Moeilijkheden met betrekking tot de bordjes 'Verboden voor Joden' deden zich alleen te NIJMEGEN voor.'⁸⁸ Ook in andere plaatsen werden deze borden overigens regelmatig vernield of verwijderd. We vonden voorbeelden uit Kampen, en herhaaldelijk ook in Groningen.⁸⁹

⁸⁶ Bernardus Siebenheller, *Het Sint-Canisiusziekenhuis in oorlogstijd, 1940-1945* (Nijmegen, z.j.), p.35.

⁸⁷ Gegevens uit: Labro e.a., *In swaeren noodt* [boek over de oorlog in Mook e.o.]. ISBN 90-801912-1-3.

⁸⁸ NIOD 100_197 – D188.

⁸⁹ 'In de navolgende plaatsen werden bordjes met opschrift 'Verboden voor Joden' verwijderd: 23.4 Groningen 25.4 Appingedam 25.4 Groningen, 25.4 Eindhoven 27.4 Groningen, 29.4 Groningen 29.4 Winschoten.' (NIOD 100_214 – D-Nota's, eind april 1942). Met name in Groningen is het vaak raak. Uit hetzelfde dossier: '2 bordjes bij Noorderplantsoen vernield.' (juni 1942), '4 bordjes Verboden voor Joden vernield.' (juni/juli 1942), 4 bordjes verwijderd. 'Opmerkelijk is dat de laatste tijd te Groningen geregeld bordjes 'Verboden voor Joden' uit de plantsoenen worden verwijderd' (juli 1942), 'een bordje

Nadat op 3 mei 1942 de 'Jodenster' in Nederland werd ingevoerd, schreef De Rijke in zijn maandrapport over 15 april - 15 mei 1942 aan Schrieke, de secretaris-generaal van Justitie, onder het kopje 'Politiek': 'Het invoeren van het kenteken voor joden heeft aanvankelijk eenige opschudding te weeg gebracht, en reacties van het publiek uitgelokt, o.m. een opvallend vriendelijke en voorkomende bejegening van joden in het openbaar. Niet-joden hebben zich met het kenteken getooid [onder andere in Avereest en Deventer]. (..) In Kampen werd een bordje Verboden voor Joden bij een plantsoen vernield. Thans wordt er door burgers bij het opnieuw aangebrachte bordje gewaakt.'⁹⁰ Zo lijkt het er nog op dat 'burgers' uit Kampen rondom de borden spontaan een burgerwacht hadden geformeerd, maar als je zijn rapportage aan Justitie van 2 juli 1942 leest, krijg je toch een ander beeld: 'In Kampen zijn tot 2 maal toe bordjes met het opschrift "Voor Joden Verboden" uit de plantsoenen vernield. In de onmiddellijke nabijheid is thans bij beide bordjes een dubbelpost van inwoners geplaatst, welke dag en nacht bezet is. Er moet zoo lang gepost worden, totdat de dader zich heeft gemeld. In verband met de vernieling bestaat er thans te Kampen een uitgaansverbod voor Joden tusschen 20 en 7 uur.'⁹¹

In Nijmegen werden op 4 en 5 november 1942 opnieuw borden in het Goffertpark ontvreemd. 'Nieuwe borden zijn onmiddellijk aangebracht.'⁹² Hetzelfde werd gemeld in een maandrapport van Van Dijk aan De Rijke van 28 november 1942.⁹³ Daarin is een proces-verbaal opgenomen dat door agent Hendrik 't Hage is opgemaakt na een verhoor van Willem Verboon, Voorstadslaan 27. Deze hield toezicht op het Goffertpark. Het proces-verbaal meldt dat op 4 november een bord 'Verboden voor Joden' (aan de Slotemaker de Bruineweg, hoek Hatertseveldweg [nu Muntweg]) met paal en al was verdwenen. Die stond er nog op 3 november. En op 5 november was een dergelijk bord met paal verdwenen op de hoek Konijnenpad- Hatertseveldweg [nu Muntweg]. Die stond er nog op 4 november 1941. Waarschijnlijk handelt dit over hetzelfde 'incident' dat ook in het politieverslag van Kokke wordt vermeld, waarin op 16 november staat genoteerd: 'Eenige bordjes verboden voor Joden in parken verdwenen. Andere met anti-D. opschriften beklad.'⁹⁴

Over die bekladding lezen we waarschijnlijk ook in hetzelfde maandrapport van 28 november 1942. Daarin schreef Van Dijk over een rapportage van agent Ahlricht van 13 november 1942, waarin hij meldde dat op 5 november rond het Keizer Karelplein bordjes met 'Verboden voor Joden' met krijt waren beklad met de leuze: 'Leve Stalin'. Het ging om de drie borden tegenover de Oranjesingel, de St. Annastraat en de Nassausingel. Aan Gemeentereiniging is

'Verboden voor Joden' verdwenen' (eind 30 juli 1942). Verder valt ook Kampen op; zie: NIOD 100_201 – D316 juli 1942.

⁹⁰ NIOD 100_200 (D256).

⁹¹ NIOD 100_201 (D316)

⁹² RAN, voorl. inv.nr. 19 Door de politie opgestelde rapporten betreffende bijzondere voorvallen, ter doorzending naar de Duitse autoriteiten 1942, inv.nr. 6011 (p. 22).

⁹³ NIOD 100_52.

⁹⁴ RAN 579, inv.nr. 341 Uit het Nijmeegse Politieverslag (Kokke) p. 17. Anders dan L. Savenije stelt in *Nijmegen, collaboratie en verzet. Een stad in oorlogstijd*. Nijmegen, Vantilt 1918, p.260, is dit geen woedende reactie op de razzia van 17-18 november; die razzia moest toen nog plaatsvinden.

opdracht gegeven om de borden schoon te maken. Onderzoek leverde geen verdere aanwijzingen op.⁹⁵

Wat moeten we hiervan denken? Werden er borden gestolen of vernield uit protest tegen de nazi-terreur? Deden mensen dit uit religieuze of politieke motieven? Kwamen deze acties voort uit 'het verzet'? De kreet 'Leve Stalin' doet vermoeden dat er in dat geval communisten aan het werk waren. Of werden de borden meegenomen omdat brandhout in die tijd zo schaars was? Waarschijnlijk speelden allerlei motieven een rol.

Begin januari 1943 werden rond het Centrupark (eerder Julianapark geheten; deze naam werd door de nazi's veranderd omdat die naar het koningshuis verwees) aan de vijf ingangen vijf borden met palen ontvreemd en twee borden zonder paal. Dit lezen we in een telex van J. Feenstra, divisiecommandant van de Marechaussee in het gewest Arnhem, aan De Rijke, en in een rapport Van Dijk aan De Rijke. De diefstal werd op zondag 3 januari geconstateerd. Aan de Waldeck Piermontsingel een houten paal met bordje, aan de Van Gendstraat twee borden zonder paal en een bord dat aan een boom was bevestigd, aan de Steenenkruisstraat twee houten palen met borden. Deze palen en borden waren geplaatst door de gemeente Nijmegen, afdeling Gemeentewerken. 'Maatregelen zijn genomen, dat op de bedoelde plaatsen zoo mogelijk weder andere palen en bordjes worden aangebracht.'⁹⁶

En op 8 maart 1943 ten slotte meldde de bewakingsdienst opnieuw een vermissing: 'Door den Parkwachter v. Diesen dienstdoende in het Stadspark "De Goffert" wordt het volgende gerapporteerd: 8 April 1943. Hatertseveldweg – Dr. Slotemaker de Bruineweg. 1.45 nm. Een bordje (met opschrift: VERBODEN voor JODEN) met paaltje, vermist (dader(s) onbekend. Doorgegeven Recherche.'⁹⁷

Hierna vinden we geen sporen meer in de archieven die we hebben doorzocht, die ons iets vertellen over de borden in Nijmegen. Wel hebben we gezien dat er in Nederland nog tot ver in 1944 borden worden nabesteld. Zo bestelt de eigenaar van café Marktzicht in Tiel nog op 26 mei 1944 bij de gewestelijk Politiepresident in Arnhem twee 'kaarten': 'Ik heb café en de kaart voor Joden verboden is heel overstuur gegaan. Nu had ik een vriendelijk verzoek. Dat ik heel graag een nieuwe kaart had, Voor Joden Verboden. Maar ik heb twee ingangen van het café. Dat is Voor en ook Achter. Nu had ik heel graag twee kaarten. Als ik ze krijgen kan.' Ze worden enkele dagen later toegestuurd.⁹⁸

⁹⁵ NIOD 100_52. De Rijke neemt dit voorval weer op in zijn rapport aan Schrieke, in: NIOD 100_210 (D626).

⁹⁶ NIOD 100_57.

⁹⁷ RAN 149 Dienst Plantsoenen- en Bosbeheer Gemeente Nijmegen, inv.nr. 149 (p.16). We vermoeden zoals al gesteld dat de correspondentie over de borden vanaf begin 1943 door de politie is gevoerd.

⁹⁸ NIOD 100_182.

Ook in Nijmegen zullen ze zeker nog lang op allerlei plekken hebben gestaan en gehangen – al dan niet beschadigd of beklad – zelfs nadat na de laatste razzia in april 1943 de ‘doelgroep’ – op de ondergedoken Joden na – helemaal uit Gelderland was verdreven.⁹⁹

⁹⁹ In de loop van 1942 werden in Nijmegen, zoals ook elders, razzia’s gehouden waarbij Joodse inwoners werden opgepakt en naar Westerbork vervoerd. In de avond en nacht van 17 november vond de grootste plaats: op deze dag werden 196 inwoners opgepakt, en een dag later naar Westerbork gevoerd. In april 1943 werden de laatste Joden in Nijmegen opgepakt. Alleen enkele zogeheten ‘gemengd-gehuwden’ en verder enkele ondergedoken Joden woonden nog in Nijmegen maar zij waagden zich niet in een bioscoop of park.